

הסוד ההופך חלש לגיבור: העצמה נשית ביצירתה של עמליה כהנא-כרמון

לילי רתוק

עמליה כהנא-כרמון היא היוצרת הישראלית המרכזית שהקדישה בכתיבתה מקום חשוב לדיון עקרוני בספרות נשים. בניגוד לסופרות אחרות, שסירבו להגדיר את עצמן כנשים-סופרות והתכחושו לקיומו של הבדל בין כתיבה נשית לכתיבה גברית, כהנא-כרמון הדגישה הבדל זה: 'הבעיות בעולמה של האשה [...] לא תמיד ולא בכול חופפות את הבעיות בעולמו של הגבר [...] אזורים נרחבים, באותה מציאות עצמה, אשה מוצאת את עצמה חווה אותם על פי צופן, ו/או מנקודת תצפית, ו/או על-פי סדר קדימויות, שלא בכול זהים לשלו' (כהנא-כרמון 1988). ואולם טענה מהותית זו בדבר סיבת ההבדל לא באה לידי ביטוי בטקסטים ספציפיים, ואף לא הייתה כרוכה בהתייחסות אל תופעות ספרותיות מיוחדות. כבר במסגרת הראשונה בתחום זה, 'להיות אשה סופרת' (1984), טענה כהנא-כרמון כי חוויית הקיום הנשית שונה מהותית מזו של הגבר, ושליטת המודל הגברי בספרות העברית דנה את החוויה הנשית המעוצבת במסגרתה למעמד שולי וצדדי. היוצרת נתפסת בה כמי שמתעקשת 'להתבזבז על הצדדי', והיחס המתנשא כלפי סיפוריה מתבטא בנוסח: 'היא כותבת די נחמד, אבל על שבירכתיים'; כותרות אירוניות אלה שנתנה כהנא-כרמון למסותיה (1985-1988) נועדו למחות על הקיפוח שקיפחה הביקורת את היצירה הנשית. קולה של יצירה זו, קובעת כהנא-כרמון (1989), הוא כ'שירת העטלפים במעופם', שאיננה נקלטת באוזן המורגלת לשמוע רק תדר צלילי אחד – התדר הזכרי.

כהנא-כרמון קוראת תיגר על ארגון החוויה האנושית על פי הנורמות הזכריות ועל הקביעה שהפרדיגמה הזאת אוניברסלית. בתחום זה היא הולכת בעקבות וירג'יניה וולף, שכבר בשנת 1929 טענה כי 'גלוי-וברור שלעתים קרובות מאוד ערכיהן של נשים שונים הם מן הערכים שנוצרו על-ידי המין השני; כך הוא מטבע הדברים. ואולם הערכים הגבריים הם המושלים בכיפה [...] והערכים האלה מועברים בהכרח מן החיים אל הספרות' (וולף 1981: 84). ואולם בניגוד לוולף, שתבעה מן הסופרת לכתוב 'כאשה, אבל כאשה ששכחה שהיא אשה' (שם: 104), כהנא-כרמון מתייחסת אל האנדרוגיניות בעיקר

בתחום ההקבלה לקנון הספרותי, ולא כמרכיב שניתן לבחור בו במעשה היצירה עצמו. כהנא-כרמון אינה מאמינה שאישה יכולה לכתוב 'כאישה ששכחה שהיא אישה', אבל היא מבקשת לשחרר את היצירה הנשית משררתן של קטגוריות גבריות. שחרור זה עשוי להתממש משתכיר הביקורת בשוני בין כתיבתן של נשים ובין כתיבתם של גברים ותכבד אותן. כל עוד אין זה כך, היוצרת הנאמנה לנקודת התצפית האוטנטית שלה נידונה למעמד שולי, ואילו הסופרת המאמצת את נקודת הראות הגברית – ליצירה בעלת ערך מוגבל בשל היותה בלתי אותנטית; הקנון הספרותי נותר אפוא בידי הגברים.

פמיניזם יהודי

מסותיה של כהנא-כרמון מתייחסות לספרות העברית ומציגות אותה כממשיכה של המסורת היהודית; ממש כמו שהמסורת היהודית לא הניחה לאישה למלא את התפקיד של שליח הציבור בבית הכנסת, כך הספרות העברית אינה מניחה ליוצרת הנאמנה לחוויה הנשית לתפוס מקום מרכזי במסגרתה, 'שכן את הסיפורת העברית, ואפילו היא חילונית, רואים הן הסופר והן כלל הקוראים כאת בית-הכנסת הלאומי שברוח' (כהנא-כרמון 1989); ולאישה יש תפקיד משני – תפקיד של 'עזר-שכנגד' – גם בבית הכנסת וגם בספרות העברית. בשניהם היא אינה יכולה לדבר בשם הכלל, וחוייתה נתפסת כעניין פרטי.

כהנא-כרמון מגיעה למסקנה שהסופרת יכולה לבחור רק בין 'אונס במסגרת הנישואים' – אם היא מקבלת את התבנית הגברית, ובין מצבה של 'אישה מורדת' – אם היא נאמנה לערכיה. מאבקה האינטלקטואלי עם 'ההלכה הספרותית' נעשה בתוך התרבות היהודית ובמסגרת עולם המושגים שלה. אין זה מקרה שהיא מבקשת לאישה את תפקידו של שליח הציבור בבית הכנסת, גם אם מדובר בבית כנסת מטפורי בלבד. עם זאת אסור להתעלם מן האזכור של החילוניות בהגדרתה, שכן אין לה כל עניין לקרוא תיגר על ההלכה, אלא לשנות את מעמדה של היוצרת בתחום הספרות העברית. תסכולה של כהנא-כרמון עקב מניעת התפקיד של שליח הציבור בבית הכנסת מאישה מזכיר את זעמה של וירג'יניה וולף לנוכח איסור הכניסה לנשים אל ספריית האוניברסיטה: 'סיגרו את ספריותיכם ונעלו אותן, אם תרצו; אך אין שער, אין מנעול, אין בריח שתוכלו לשים לחירות רוחי' (וולף 1981: 86). כל אחת מהיוצרות ביטאה בדרכה את עלבונה לנוכח הדרת האישה מהמוסד המכשיר את הבאים בשעריו להנהיג את הקהילה מן הבחינה הרוחנית.

עם זאת חשוב להדגיש גם את ההבדלים בין שני מוסדות-העל, מוקדי עצמה ואקסקלוסיביות גברית בתרבותם, ובין שתי צורות ההדרה. לספריית האוניברסיטה תפקיד חשוב בתרבות האנגלית, אך היא אינה מוסד דתי גם אם מקורה בספריות המגזרים. בית הכנסת לעומת זה ממלא ביהדות תפקיד מרכזי בתחום הפולחן.¹ נשים

1 במסתה המאוחרת 'שלוש גינאות' (1938) התייחסה וירג'יניה וולף (1985: 131) לעובדה שהאישה אינה ראויה להיות כוהנת בכנסיה האנגליקנית, אך עסקה בכך בעיקר מבחינת קיפוחה בתחום השכר.

יהודיות אינן מסולקות לחלוטין מבית הכנסת, אלא אמורות להסתפק בו ב'עזרת-הנשים', כמו שהיא מדגישה. במקום שולי זה, כאשר הן אינן נראות לעיני הגברים, הנשים אמורות להשתתף בתפילה שגבר ממלא בה את התפקיד המרכזי של שליח הציבור. בתפקידו כשליח הציבור אין הגבר רק נושא דברו של הכלל; הוא גם מי שיוצר את הקשר עם האל, ועל כן נשים נידונות לקיים קשר זה רק בתיווכו. הצורך הפנימי לזכות בקשר ישיר עם האל עומד במרכז הסיפורים 'אם-נא מצאתי חן', 'נעימה ששון כותבת שירים' ו'התרוששות' (1966).

בפמיניזם של כהנא-כרמון ניתן לראות פמיניזם יהודי, שכן היא מתייחסת לקיפוח האישה במושגיה של מסורת זו, ואף מנסה לתקן את המעוות בעזרת הכלים הרוחניים של תרבותה. בעצם היא מנסה לחלץ מן העבר היהודי את הכוחות המנוגדים לאנדרוצנטריות השלטת מתוך אמונה שאת המציאות ניתן לתקן בלי לוותר על השורשים שלה – שורשים המעניקים ליצירתה את מרחב ההשתמעות החיוני לה.

כהנא-כרמון מחפשת את הבסיס להעצמה הנשית, ובסיס זה נמצא לה בטקסטים של התרבות היהודית לדורותיה, שאותם היא מנסה לצרכיה. 'שפת האב' – 'השפה כנושאת התרבות הלאומית הקאנונית, מורשת הדורות הקודמים', כהגדרתה של טובה כהן (1996: 72) – מסייעת לה ביצירת הבסיס להעצמה הנשית. כזה הוא למשל שמו של סיפורה 'אם-נא מצאתי חן' (1966), המבטא את כמיהתה של גיבורת הסיפור להתגלות אלוהית. שם זה עושה שימוש בדבריו של משה, המבקש מן האל כי יאפשר לו לדעת אותו: 'אם נא מצאתי חן בעיניך הודעני נא את דרכך ואדעך' (שמות לג יג). האילויה המקראית מקבלת בסיפור משמעות חריפה, כי היא תובעת את זכותה של אישה לאותה התגלות אלוהית שביקש לעצמו מנהיג האומה, משה. הדמות הנשית אומרת 'אם נא מצאתי חן' לגבר בשר ודם, וכאשר היא מייחלת להיענותו, היא משווה לו הוד אלוהי: 'גלה לי את סודך, ואקבל עלי, נעשה ונשמע' (עמ' 101). דבריה, שמקורם במעמד הר סיני, מדגישים את היותו בשבילה סמכות רוחנית. רק הפרדה ממנו מאפשרת את העצמתה שלה.

מקור ההעצמה הנשית ביצירתה של כהנא-כרמון מובא בסיפור 'נעימה ששון כותבת שירים' – 'הסוד ההופך חלש לגיבור' (1966: 144) – סוד המגע הישיר עם אלוהים. הנוסחה האולטימטיבית של ההעצמה עולה בתשובתו של האל לאיוב מן הסערה: 'זה נאמר. הסוד ההופך חלש לגיבור [...] ויען ה' את איוב מן הסערה [...] – איפה היית ביסדי-ארץ הגד'. תשובת האל לאיוב מדגישה את קוצר הדעת האנושית לעומת ידיעת האל שאין לה גבולות. לאמתו של דבר איוב מייצג גברים ונשים שידיעתם מוגבלת בהשוואה לידיעתו של האל, אבל הסבל והכמיהה להבנת פשרו מזכים אותם בהתגלות האלוהית. רק בסיומו של הסיפור נעימה מבינה כי לא תזדקק לתיווכו של המורה כדי לבטא את הרליגיוזיות העמוקה שלה. אם בתחילת מסכת הקשרים ביניהם היא ראתה בו את מורה הדרך אל המסתורין האלוהי, נכונותה מאוחר יותר לוותר על מימוש אהבתה

הסוד ההופך חלש לגיבור

כרוכה בידיעה שהיא אינה זקוקה לו עוד לשם כך, והיא עתידה לממש את כמיהתה באמצעות הכתיבה.

אבל רק בנובלה המאוחרת 'ממראות גשר הברווז הירוק' (1984א) כהנא-כרמון כותבת את סיפור ההעצמה הנשית המפורט ביותר, ובו היא גם משתמשת במיתוס היהודי בעל התהודה העצומה – סיפור היציאה מהעבדות לחירות של בני ישראל במצרים. הנובלה מתארת את חייה של ילדה יהודייה שנשבתה על ידי 'הפרשים השחורים' הגויים שהרגו את אביה. היא נאלצת לחיות עם אחד מהם, שהציל את חייה, ומתאהבת בו. לאחר שנים רבות במחיצתו היא מצליחה לנתק את הקשר הרגשי עמו ולברוח מביתו, והבריחה היא בשבילה יציאה מעבדות לחירות בנוסח יציאת מצרים.

ואולם הבריחה מעולמם של הגויים אינה אלא ראשיתו של המסע הנפשי. בסיומו של מסע זה יוצאת הגיבורה מעבדות לחירות במונח הרוחני הפנימי. מסע זה כולל מפגש עם עבד משוחרר, שמסייע לה להבין את פשר התהליכים המורכבים שהיא עוברת. הברית הנוצרת בין האישה היהודייה ובין העבד הכושי – גבר שחור יליד סורינאם – בנויה על זהות הגורל של השורדים את מוראות העבדות והשבי. כוחם הנפשי, שהתחשל במבחן הנורא שעמדו בו, מאפשר לכל אחד מהם עצמאות מוחלטת.

עלילת הנובלה מתרחשת באירופה של המאה השבע עשרה ומתארת את הקשר בין נשולטים לשולטים – בין יהודים לגויים ובין שחורים ללבנים. בשתי מערכות היחסים, המדגישות את התלות של הנשולטים בשולטים, חל מהפך כשהמשתחררים מן השבי זוכים בחירותם. הנובלה בוחנת את הדינמיקה של יחסי הכוח השונים ואת השינויים החלים בהם במהלך הקשר, וניתן לקרוא אותה כמשל על מצבה של האישה בתרבות הפטריארכלית, המעניקה לגבר את יתרון הכוח ועושה אותו שולט ואותה – נשלטת.

קריאה פוסט-קולוניאלית

קריאה פוסט-קולוניאלית בנובלה תתמקד ביחסים בין אישה לבנה לגבר שחור שהיא עבד, כלומר ביחסים המתקיימים במציאות שהקולוניאליזם הותיר בה את אותותיו הנוראים. את המציאות הזאת הומי באבא מתאר כעולם שמתקיים בו קשר מורכב בין השולטים לנשולטים: 'האחר הוא בעת ובעונה אחת מושא של תשוקה ופנטזיה ומושא של ידע' (באבא אצל חבר ואופיר 1994: 142).² כל אחד מן הצדדים נמשך אל הצד שכנגד ואינו רק נרתע מפניו, וסקרנות הדדית שוררת ביניהם אם גם בעצמות שונות.

2 חבר ואופיר מבהירים את עמדתו של באבא כמי שערער את התפיסה הבינרית של 'אני' מערבי שולט ו'אחר' מזרחי נשלט; לדבריהם, 'בשביל האני המערבי, האחר הוא בעת ובעונה אחת מושא של תשוקה ופנטזיה ומושא של ידע', אבל כפילות כזאת מתקיימת גם אצל האחר, הנשלט: 'האדם המערבי, שגם הוא מופיע כאחר, הוא בעת ובעונה אחת מושא של תשוקה (להיות כמו הלבן) ומושא של ידע (הלבן הוא מקור הידע, מן הלבן יש ללמוד תרבות, נורמות)'.²

במציאות הקולוניאלית חיים בכפיפה אחת בני שתי תרבויות, הכובשת והנכבשת, שהיחס ביניהם בלתי מקובע; אם כי לכאורה כל הכוח והידע מצוי בידי השולטים, אין לטעון כי הנשלטים איבדו את כוחם ואת מקורות הידע שלהם לחלוטין. הנשלטים שואבים את כוחם מיכולתם לעמוד בתנאים הקשים שכפו עליהם השולטים, והידע שלהם הולך ונצבר בהדרגה מפני שהם מוכרחים ללמוד את מנהגי הכובשים כדי לשרוד.

בנובלה ממחישה כהנא-כרמון כיצד נשים עשויות לזכות בהעצמה בדרך דומה לזו שמאפיינת את הנשלטים. עליהן לדבוק בערכיהן תוך כדי מאבק ההירשדות במציאות שאת חוקיה מכתבים הגברים. יכולתן ללמוד את דרכיהם של הגברים מציידת אותן בידע רב ערך, שיסייע להן לגבש את עולמן העצמאי. ואולם התנאי החשוב ביותר להעצמה הוא ההתגברות על התשוקה אל השולטים וההינתקות מעולמם, שכן הינתקות זו מסוגלת להביא לידי היפוך יחסי הכוח בין שתי הקבוצות.

עוד אמצעי לשינוי היחסים בתנאים קולוניאליים הוא חציית הגבול, שכן בעזרתו הנשלט עשוי להתוודע לסוד עצמתו של השולט. ואילו השולט, הרואה בחציית הקווים אות לכניעתו של הנשלט, עלול להכניס סוס טרויאני אל מחנהו; מה שבראשיתו נראה כניצחוננו הקל של השולט, עשוי להתברר בסופו של דבר כמהלך בעל משמעות הפוכה, כלומר מהלך שנתן לנשלט אפשרות להחדיר את בשורתו אל לב 'האחר' וליצור בו תמורה רדיקלית.

חשוב לציין שכהנא-כרמון הרחיבה את העיסוק בקשר בין שולט לנשלט לתחומי האינטימיות המוחלטת העשויה להתקיים ביניהם במצב של חציית קווים. הנובלה 'ממראות גשר הברווז הירוק' בוחנת את מחירה של ההצטרפות אל הקבוצה-שכנגד בהקשר לאומי-דתי ועל רקע גזעי. בסיפור נחשפים יחסי הכוח לצד שכבת המעמקים של הנהייה האסורה אל הזר, 'האחר'.

מה ההבדל בין מקרה אונס לשבייה

הנובלה 'ממראות גשר הברווז הירוק' פורשת כאמור את סיפור חייה של קלרה, ילדה יהודייה שנאלצת להתקיים בביתם של גויים.³ הגיבורה מציגה את השבי שהייתה נתונה בו כאונס מתמשך.⁴ 'בלילות יגיע פטר, השוט בידו. הצדקנות בעיניו, אני מתכווצת בפניתי' (עמ' 104). ואולם בשבילה הייתה ההירשדות בכל מחיר למבחן הקשה שהיא עמדה בו בכבוד. עם זאת היה עליה להמציא סוג חדש ואחר של כבוד, כדי לשמור על החיים ועל השפיות במצב של חולשה קיצונית ותלות מוחלטת בשוביה.

לדבריה, 'זה היה פיקוח נפש', ולשמו היה הכרח לוותר על הכבוד העצמי; 'איזהו גיבור

3 הביטוי המטפורי של משבר זה – משבר הזהות הכפולה של הילדה היהודייה – הוא הפיצול: 'שכבת מגן של קרח כיסתה אותי. במחיצתם, אני נעדרת הייתי שם תמיד' (עמ' 104).

4 'מה ההבדל בין מיקרה-אונס לשבייה [...] ההבדל אחד בלבד. משך הזמן' (עמ' 84).

הכובש את יצרו? משבח אתה את עצמך אז. כמי שגבר על יצר הכבוד-העצמי, על הגאווה. להציל הנפש' (עמ' 109). הגיבורה מנמקת את אסטרטגיית ההישרדות שלה בעזרת עולם המושגים של המסורת: ביהדות פיקוח נפש דוחה כמעט הכול. השימוש במונח 'פיקוח נפש' נועד להצדיק את הוויתור על הכבוד העצמי, ערך חיובי במסורת ההומניסטית. יתר על כן, הגדרת הכבוד העצמי כיצר רע, תפקידה להעניק להתגברות עליו ערך מוסף מתוך שימוש בדימוי – כגיבור הכובש את יצרו. הגדרה מחדש של ערכים מאפשרת למצוא מקורות חיוניים לתחושת הערך העצמי שנפגעה אנושות במצב השבי המשפיל.

'כאשר איש לעולם אינו גאה בכך. וכי לא אדם אשר אין מה להתגאות בו אתה בעיניך' (עמ' 107), מסבירה הגיבורה את הצורך הנואש שלה בגיבוש אותם ערכים שיתמכו נפשית ורוחנית בהישרדותה. היא מבינה באופן אינטואיטיבי כי השולטים משיגים את מטרתם 'להבנות את הנתינים כאוכלוסיה מטיפוס נחות, על בסיס מוצא גזעי, כדי להצדיק את הכיבוש', על פי תיאורו של באבא (1994: 148), מתוך גזילה שיטתית של תחושת הערך העצמי שלהם. לכן היא מתמודדת באומץ עם הניסיון לקבע בה תחושה של נחיתות, ויוצרת מערכת ערכים חלופית שבה הגאווה על עצם היכולת לשרוד היא הערך הראשון במעלה.

מודעותה לעובדה שהנשלט מנציח את עמדת הנחיתות שלו, ההולכת ומתבססת כמצב טבעי לכאורה, בגלל תשוקתו אל השולט והערצתו את תכונותיו, מאפשרת לה להתגבר על הפיתוי ולהתרחק מן השובה עד השלב שהיא מסוגלת לברוח ממנו. ומכיוון שהתשוקה היא גורם ראשון במעלה בשמירת הסטטוס קוו ביניהם, היא מנסה לעמוד על סוד התהוותה במטרה לחשוף אותה ולהתנער מכבליה. התשוקה אל הגוי מוצגת בסיפור כגורם המרכזי לנפילתה של הנערה היהודייה בשביו, וכמרכיב דומיננטי במערכת היחסים ביניהם.

עינו הלטושה בעיני הלטושה

'הכוח הקולוניאלי מייצר את הנתין שלו כמציאות קבועה, שהינה בעת ובעונה אחת מציאותו של "אחר" אבל גם מציאות ניתנת לידיעה ולמבט', קובע באבא (1994: 149). כהנא-כרמון מבהירה את תפקידו של המבט בשליטה בבני הקבוצה החלשה ואת השפעתו העמוקה על עולמם הפנימי.⁵ הנערה היהודייה מתארת את האירוע הגורלי, שעיצב את חייה, כהיתקלות מבטים רגעית עם בן קבוצת 'האחר', ששבה אותה ברשתו. מבטו איננו המבט הזכרי החודר, שהביקורת הפמיניסטית הגדירה כאחד ממנגנוני השליטה של התרבות הפטריארכלית.⁶ במבטו של הפרש השחור יש כמובן יסוד תוקפני,

5 פאנון הדגיש את הנראות המיוחדת של הכוח הקולוניאלי כחלק מצורת השליטה שלו (Fanon 1970: 80).

6 את המונח 'המבט הזכרי' טבעה לורה מאלווי (1975), אך נדרשו לו חוקרות וחוקרים רבים; דיון בהיסטוריה של המונח ראו בספרו של מרטין ג'יי (Jay 1993: 490).

אבל הוא מסוכן בעיקר בגלל יכולתו למשוך את הלב וכוחו לגרום להיווצרות הפנטזיה המשתלטת על עולמה הפנימי של הילדה. פנטזיה זו של גאולה באמצעות קשר רומנטי עם פרש שחור קובעת אפוא את גורלה. יתר על כן, אין מדובר במבט חד-צדדי, אלא דווקא בהחלפת מבטים, שיש בה גם יסוד של הדדיות: 'העין הלטושה בעיני הלטושה. במבט הברית הכרותה' (עמ' 119); ואולם ההדדיות אינה מצמצמת את הנזק של המבט, אלא מגדילה אותו.

קרב המבטים, המרמז באמצעות האלוזיה המקראית למאבק בין בעלי חיים, מסוכן לקרבן משום שהוא מחדיר הכנעה ללבו: 'אפו טרף וישטמני, חרק עלי בשניו, צרי ילטוש עיניו לי' (איוב טז ט). ואכן, הפרש, המכונה לאורך הסיפור כולו 'חייטורף' (עמ' 74), מהפנט את הקרבן במבטו ושובה אותה בלי אומר ודברים. 'ילדה שבויית-חרב נלקחתי שמה. למעלה, למונטיפר. שלל-מלחמה, יאמר האומר. ואני היא היודעת כי לא כן הדבר' (עמ' 86), מתוודה גיבורת הסיפור. כלומר, היא נעשתה שבוייה בשל המבט המפתה שלו עוד לפני שהייתה לו לשלל לאחר רצח אביה. ברית המבטים החשאית שהתקיימה בינה לבינו 'כמו הבנה-בשתיקה' (עמ' 117) הנציחה את עליונותו ואת הכנעתה לו, והייתה הבסיס לאהבתם האסורה.

הפנטזיה של המרת הזהות

הגיבורה טוענת: 'שבוייה הייתי בטרם נשביתי' (עמ' 123); דבריה מעידים על שבי פנימי, נפשי, שקדם לשבי הממשי. שבי זה הוא תוצאה של היות 'האחר', הגוי, מושא של תשוקה. אך אין זו רק תשוקה רומנטית לחבור אליו, אלא כמיהה להיספח אל מחנהו. חלום המרת הזהות מצטייר לה כהיטמעות בעולם אחר: 'עוברת כבמחול, נישאת מיד אל יד כמתעלפת-אושר, על פני שורה ארוכה של פרשים או ז'נדרמים, סופה מי-ישורנו נבלע עמוק במחשכי היער [...] מאושרים לקלוט אותי, לאמצני אליהם, עמהם, לעולם' (עמ' 118).

חלום ההתקבלות המאושרת אל עולמו של השולט מעיד על עצמת התשוקה אליו. לא די בקשר רומנטי עם אחד מנציגיו, אלא יש להיטמע לחלוטין בקבוצתו, היטמעות שיש לה גוון ארוטי. בתמונת המחול המסתחרר, המוביל אל מחשכי היער, ניתן לראות מעין ציור מהופך של אונס קבוצתי; בפנטזיה הנערה איננה קרבן של קבוצת גברים, אלא היא בחירת לבם האחת והיחידה, והחיבוק המתמשך מתיך את הגבולות בינה לבינם. 'האפילה מסמנת בעת ובעונה אחת לידה ומוות, וערך-ההנאה של החשיכה הוא נסיגה על-מנת שלא לדעת כלום על העולם החיצון', כהגדרתו של באבא (1994: 156); במחשכי היער זהותה הישנה מתה, והיא נולדת מחדש כחלק מהעולם שאליו הצטרפה.

חלום דומה כבר הופיע בסיפורה המוקדם של כהנא-כרמון 'הינומה' (1968). גם גיבורת הסיפור המוקדם היא ילדה שחולמת להמיר את זהותה באמצעות קשר עם בן

הקבוצה השלטת. בשני הסיפורים הילדה משתייכת לקבוצה חלשה ומקווה כי בן קבוצה חזקה יבחר בה, וכך, באמצעות הקשר עמו, היא תוכל להמיר את זהותה כביכול. גיבורת 'הינומה' היא ישראלית בת עניים ממוצא מזרחי, שפוגשת חייל קנדי שמשרת בחיל האו"ם ובתוך זמן קצר מרגישה: 'כבר אינני של ישראל. אני של או"ם' (עמ' 223). ואולם הפנטזיה שלה איננה מצטמצמת לקשר עמו, אלא מתרחבת לחלום 'נערת-הגדוד', אשר יאפשר לה להתקבל בשמחה על ידי חבריו: 'כולם יפים, כולם טובים, כולם אוהבים [...] כולם משקים בדליים, או מקרצפים, או מסרקים, איש את סוסו האהוב' (עמ' 238). מסתבר אפוא כי גם חיילי האו"ם בפנטזיה הם פרשים גאים, גם הם שייכים למסדר האבירי – מטפורית.

בשני הסיפורים הפנטזיה של חציית הקווים מבוססת על התרחקות מקבוצת השיוך הטבעית. בסיפור 'הינומה' המרת הזהות מתונה ועמומה, כי אין ניגוד אינטרסים בין שתי הקבוצות, ואילו בסיפור המאוחר מדובר בצעד גורלי של הצטרפות אל האויב. חלום זה נועד לפצות על חסך קשה ועל רגשי נחיתות עזים.

עם לבדד ישכון' של אנשי חלוץ כובשים

החופש המוחלט שהשולטים נהנים ממנו, המבוסס על כוחם החברתי הנשען על עצמה פיזית בולטת, הוא הגורם המושך ביותר בעולמם. הפרשים השחורים הקסימו את הילדה היהודייה משום שהם נראו לה 'חופשיים כציפורים' (עמ' 61). היא רצתה לחבור אליהם 'כבורחת אל החופש. בעולם הדמיון' (עמ' 123). אבל כאשר חיה במחיצתם, נוכחה לדעת כי אותו חופש נפלא הוא שלהם בלבד, ואותו אין הם עתידים לחלוק עמה. ולמרות זאת הביטחון המוחלט שקרן מהם ביחס לערכם הסגולי המשיך להלך עליה קסם. כמו כן הרהיבה אותה הכרתם 'כי כת סגורה, כת עילאה עוברת לפני המחנה המה, עם לבדד ישכון של אנשי-חלוץ כובשים' (עמ' 61). עצמתם הממשית מבוססת על אמונה באצילות ועל תחושת ייעוד עמוקה, ששילובן יחד יוצר כוח אדיר שקשה לעמוד בפניו.

תיאור הפרשים הגויים דווקא באמצעות ביטויים מקראיים שבמקורם נאמרים על העם היהודי ומתייחסים לייעודו ולרעיון הבחירה, יוצר מתח אירוני בטקסט. קשה לקבל כפשוטה את ההילה המקודשת שהיא מעניקה למעשי הפורעים. הגדרת ייחודם בצירופים כגון 'עם לְכַדָּד לְשֶׁנָּה' (במדבר כג ט) מתוך ברכת בלעם, או 'חֲלוּצִים תִּעֲבְרוּ לְפָנַי אֲחִיכֶם' (דברים ג יח) מפרשת כיבוש הארץ מעניקה לקבוצה זו תדמית חיובית ביותר. תנועתם במרחב הנמסרת במילים 'וניסע ונחנה, וניסע ונחנה' (עמ' 62), הנאמרות מתוך הזדהות עמם (לשון אנחנו!) ומהדהד בה הביטוי המקראי 'ויסעו ויחנו', שנאמר עשרות פעמים בתיאור תנועת בני ישראל במדבר – תנועה זו מקבלת משמעות של מסע מקודש. כך העיצוב המילולי מעניק משמעות חיובית למסע הרג וביזה אכזרי ואלים. זו הדרך שבה הם עצמם רואים את הדברים, ולגיבורה השבויה בקסמם אין בשלב זה כל

אפשרות לבקר אותם או להסתייג מן ההאדרה העצמית שלהם. עליונותם היא בעיניהם תוצאה של מסירותם השלמה להגשמתה של מערכת ערכים נשגבת, שמהותה מסתורית בעיניה של המתבוננת בהם מעמדת הקרבן, ובלתי נתפסת.

האנרגיה הפראית השוצפת של הפרשים מכניעה את הילדה. היא מתפעלת בלי גבול מן הביטחון החייתי שלהם, מתרגשת מן השררה שהם משליטים בבחינת 'מלך בזכות-אלוה' (עמ' 136), ונפעמת מחוסר המעצורים המאפיין אותם. העובדה שהמלחמה היא בשבילים 'בריים שבין אדם למקום', וכי 'לתקוף, הטעם לחיים, ואם לעשות זאת בלהקה, זה עוד יותר טוב' (עמ' 137) – איננה מעוררת בה הסתייגות. יחסה אל הפרשים השחורים כאל אחד מאינתי הטבע מאפשר לה שלא לשפוט אותם מן הבחינה המוסרית. כל עוד לא השתחררה מן ההיקסמות מהם, היא מעריצה של הכוח העתיד להצמיח את חייה.

ואולם מכיוון שהיחס אל 'האחר' אמביוולנטי ומורכב מיסודות של 'משיכה ודחייה, הזדהות והכחשה', כהגדרתם של חבר ואופיר (1994: 142), ההערצה אינה ממצה את יחסה לעולם הגוי. בשלב מאוחר יותר תבוא התפכחות חלקית לפחות, והצלקת בלחיה החוזרת ומזכירה לה את אכזריותם כלפיה – כשהטביעו בבשרה את אות השייכות בעזרת מוט ברזל מלובן 'כסמן הרועה את מקנהו' (עמ' 119) – ממחישה לה כי מדובר ביצורים אלימים וחסרי מעצורים.

לכן בסופו של דבר היא מכירה בכך שעליה 'לברוח מציפורניו של השד הנורא, הארור, העושה בי כלה, שוכן בלבבי, עינו הלטושה בעיני הלטושה' (עמ' 153), ונמלטת ממנוטיפר וגם מפני פטר האהוב-השנוא. ואולם הדמוניזציה של 'האחר', של פטר, אינה מונעת ממנה להכיר בחלק שהיא עצמה מילאה באסונה כאשר הניחה לו לחדור אל לבה. הקושי לעקור אותו מן הלב הוא הגורם להמשך השפעתו ההרסנית עליה. היא יודעת כי רק כשתצליח לבטל את הכוח המהפנט של ברית המבטים האיומה שנכרתה ביניהם, תוכל לצאת לחופשי באמת. משאלתה להשתחרר ממנו מתבטאת באמירתה: 'מי יתנני אבר כיונה' (עמ' 155), ודבריה מרמזים על בקשתו של הדובר בתהלים להצילו מפני אויב ('מי יִתֵּן לִי אֶבֶר כַּיּוֹנָה אֲעוֹפֶה וְאֶשְׁכְּנֶה', נה ז). בשלב זה היא מתפכחת מן ההתייחסות אל הפרשים כאל 'כת עילאה', ומסוגלת להבין גם את הנזק הנפשי שנגרם לה בשלב ההיקסמות מהם.

ההתפכחות החריפה ביותר מן הפנטזיה על גאולה באמצעות אהבתו של אחד הפרשים השחורים כלפיה לובשת צורה של הכרה באונס שבוצע בה: 'דינה זו, היא אני' (עמ' 120). בנובלה של כהנא-כרמון, כמו בסיפור המקראי על דינה, מתערבבים זה בזה יסודות של אלימות ואהבה, ורק ההפרדה ביניהם עשויה להבהיר את התמונה. הזדהותה של קלרה עם דינה הנאנסת מאפשרת לה לקבל אחריות לטעות שעשתה וגם לנתק את הקשר המצמית עם פטר ולעזוב את מונוטיפר, כלאה-ביתה שנים רבות.

מעניין לציין כי נקודת המפנה בחייה של קלרה היא החלטתה לעסוק במסחר 'למען מונוטיפר, בשם פטר ולשמו' (עמ' 113). לכאורה מדובר בשיתוף פעולה עם הכובש

ובטיפוח נכסיו בלבד, אבל למעשה זו החלטה שניתן להגדיר אותה כ'אקט התנגדות בתנאים קולוניאליים'. באקט מסוג זה, טוענים חבר ואופיר (1994: 143), 'התנגדות ושיתוף פעולה אינם מוציאים זה את זה; הם עשויים להיווצר זה מתוך זה ולהזין זה את זה'. אף שהצלחתה של קלרה 'הלכה והעמידה את מונטיפר מחדש על רגליה' (עמ' 112), היא לא זכתה לכל הכרת תודה על כך. אך שכרה היה השינוי שנגרם בזכות מעשיה לתחושת הערך העצמי שלה. הצלחתה בתחום המסחר הייתה לה למקור גאווה, והיא שבנתה את הבסיס לתחושת העצמאות שלה. הכוח שצברה הודות לשיתוף הפעולה עם השובה שלה, הוא שאפשר לה בסופו של דבר להיבדל ממנו ולברוח מן השבי. מה שנראה כבגידה בעמה ובמשפחתה וכניסיון להאדיר את כוחו של האויב, היה לאמתו של דבר הדרך האחת שנותרה פתוחה לפניה להתחזק ולחמוק מידי. זה היה האמצעי היחיד שבעזרתו ניתן 'למנושלים', כהגדרתו של באבא (1994: 145), להתנגד לבעלי הכוח.

לא איש בגוף אישה את

דרך אחרת של התנגדות מדגים סיפור העבד המשוחרר, שסגנונו החקייני אינו רק התבטלות לפני האדם הלבן, אלא גם איום על שליטתו, במונחיו של באבא (1994); מלבושי הלבנים על בשרו השחור של האיש 'כמו אבק של לעג' בהם, 'כאומר מתחפש אני לכם לאיש לובש את לבושכם' (עמ' 164), מציינת קלרה. כל התנהגותו של האיש עומדת בסימן הסגנון החקייני, 'ספק אירוני, ספק מתחטא, שנוהגים נשלטים בהקשרים קולוניאליים ומעין-קולוניאליים בתחומי תרבות שונים (מאופנת לבוש ועד ספרות ושירה)', כהגדרתם של חבר ואופיר (1994: 143).

באמצעות הגיבור, המכונה בנובלה 'עבד-הכושי', ממחישה כהנא-כרמון את כוחה הגואל של ההתנגדות לקולוניאליזם. הוא מסרב לראות בעורו השחור – או בגופה הנשי של קלרה – סימן לנחיתות, וכך מאפשר לה לראות ב'אחרות' סימן לנבדלות ותו לא. רק כאשר היא משתחררת מן ההתייחסות אל עורו השחור כ'אסון' ומסוגלת לראותו כ'שחור ואחר' (עמ' 164) במובן החיובי, היא מסוגלת להתגבר על הביטול העצמי שהטביעו בה שוביה. לעבד-הכושי תפקיד מכריע בשינוי שעוברת קלרה, שכן הוא שמסייע לה להבין את משמעות המבחן שעברה בבדיחתה מן השבי. דבריו על בריחתו שלו מן השבי מבהירים לה כי מי שעמד במבחן זה נמצא 'תמיד במצב של התחלה' (עמ' 175), וכל מעייניו בעתיד שנפתח לפניו. בעזרתו היא מצליחה להשתחרר ממועקת העבר ולהאמין באפשרות של תיקון המעוות בחייה. אם הצלקת שהוטבעה בכשרה יצרה 'מעוות בל יתקון' (עמ' 119), הרי בקשר עם עבד-הכושי היא חשה כי 'הנה הושב המעוות לאחור ויתקון' (עמ' 177). עבד-הכושי נערץ עליה מכיוון שהוא 'חופשי כציפור' (עמ' 176), כהגדרתה; ואולם אין זה החופש נטול המעצורים של הפרשים השחורים, שבעבר גרם לה להתקנא בהם ולרצות לחבור אליהם, אלא חירות פנימית שנקנתה בייסורים. כאשר עבד-הכושי מצהיר

באוזניה: 'אחיך אני' (עמ' 172), היא מגלה בהתרגשות את קבוצת ההשתייכות החדשה שלה: קבוצת השורדים את העוול שנגרם להם. השורדים את מוראות השבי והעבדות ראויים בעיניה להערצה, ונעשים בעיניה 'כת סגורה, כת עילאה, עוברת לפני המחנה, עם לבדד ישכון, אנשי-חלוץ כובשים' (עמ' 176).

החזרה על צירופים מקראיים אלה, שבהם השתמשה הגיבורה קודם לכן בתיאור הפרשים השחורים, נועדה להבליט את המפנה הקיצוני שהתחולל בעולמה הפנימי. בשלב זה אין הכת הנבחרת כוללת את נציגי המרכז ההגמוני, אלא את אנשי השוליים. אישה יהודייה וגבר שחור, שבויים לשעבר של הגבר הלבן הגוי, הם עתה הראויים להיחשב בני הכת המיוחסת. כעת היא מבינה כי הפרשים השחורים לא היו ראויים להיחשב 'כת עילאה', ואילו השבויים לשעבר, שקנו את חירותם במאמץ, הם 'אנשי-חלוץ כובשים' באמת.

דווקא משום שלא כבשו באלימות בני אדם אחרים או טריטוריות, הם ראויים לכינוי זה; דווקא מפני שכבשו את יצרם כדי לשרוד את ההשפלה ולשמור על הנפש, הריהם כת עילאה בזכות. ראויים הם לעבור לפני המחנה ולהתוות את הכיוון הנכון, כי העתיד מעסיק אותם ועיצובו בראש מעייניהם. ההילה של 'עם לבדד ישכון' הולמת אותם, מפני שהיבדלותם אינה תוצאה של התנשאות ויוהרה, כי אם של ניסיון חיים רווי סבל. הטרנספורמציה שעברה הגיבורה – מההערצה של כוח פיזי להכרה בערכה של העצמה הנפשית – מאפשרת לה למצוא את מקומה בתוך הכת הנעלה. הוקרתה לכוח ההישרדות האנושי, שבאה במקום השתאותה לנוכח העצמה החייתית חסרת המעצורים, גואלת אותה מן הביטול העצמי שהיה מנת חלקה בשלב הקודם בחייה.

ואולם בכך אין כדי לחבר אותה מחדש לקהילה היהודית, שאנשיה נראים לה 'רעי-עין' ו'רפי-כוח'; את הסתייגותה מהם היא מבטאת נחרצות: 'לא אחות אני להם' (עמ' 123). תחושת האחוה שלה מבוססת על ערכים משותפים, שאותם היא חולקת עם עבד-הכושי, ולא על מוצא משותף. קבוצת ההשתייכות הראויה בעיניה מתקיימת על בסיס וולונטרי וערכי, ואין בינה ובין עבר משותף ולא כלום.⁷

קו גבול נעלם עבור עברתי

מכיוון שקבוצת השיוך הטבעית אינה מקור גאווה בשביל הגיבורה והיא אינה חשה בה בבית, היא בוראת את הקבוצה החלופית – האחוה שלה ושל עבד-הכושי. את פשר האחוה היא מסבירה במילים ספורות בלבד: 'עמו הממשות לי, ומעיין החיים' (עמ' 123).

7 זהו ניסיונה הראשון של כהנא-כרמון לעצב מושג של קהילה שלא יפגע בעיקרון של היעדר כפייה, בנוסח הפילוסוף הצרפתי ז'אן-לוק נאנסי (1991); דניאל ויונתן בווארין (1994: 82), המגדירים כך את המושג האמור, מסבירים את המניע שלו כ'רצון להבין ולפרק את שיתוף-הפעולה שבין הפילוסופיה והאלימות של המאה העשרים'.

181). אבל בניגוד לפנטזיה של ההשתייכות לפרשים השחורים, המהלכת עליה קסם, חלום האחוה עם עבד-הכושי מעורר חרדה: 'אדע נבהלת לנפשי [...] קו-גבול געלם עברתי. מעבר-לגדר מפורשות הנני' (עמ' 181).

הסיבה לחרדה זו היא ההיבדלות, או בלשונה, ההימצאות 'מעבר-לגדר', כלומר נכונותה להתקיים מחוץ למסגרות המקובלות. את המסגרות האלה עיצב חוק האב, ויעיד על כך שמו הסמלי של אביה: אביגדור. האב הציב את הגדר שהבת חוצה כעת, כאשר היא חוברת לגבר שחור, 'עובד אלילים' (עמ' 174); בכך היא משלימה את הניסיון ששני שלביו הראשונים היו ההתוודעות לעולמה של האם⁸ וההיבדלות מפטר, הפרש השחור שעמו חיה במונטיפר. בשני המקרים נמסר המפנה באמצעות אותה מטפורה: 'קפוצת להינשא בעזרת מוט מעל לחומת גדר' (עמ' 91, 152). ואולם חציית הגדר מצליחה רק כשקלרה בוחרת בדמות שאביה לא היה מתייחס אליה בהערכה רבה, כלומר בעבד-הכושי.

יחסו של האב אל הפרשים השחורים, לעומת זאת, היה רווי הערצה: 'מה ישר אותו ירכבו, הגאים', 'שלווי-הרוח תמיד' (עמ' 115). בסתר לבה הבת מאשימה אותו בכך שעורר בה הערצה אליהם, ואולי גם בכך שהפצרתו – 'ראי אותם [...] הביטי במ היטב' (עמ' 115) – היא שהביאה לידי חילופי המבטים הגורליים, שבסופו של דבר הביאו לנפילתה האיומה בשבי. שכן מורשת הערצתו ל'גיבורים', אשר 'דורסים עלי גוויות ואת יריביהם בכוח-זרועם יכריתו' (עמ' 134), היא המונחת ביסוד הריגוש שעוררו בה הפרשים השחורים. באמרו: 'לא להם הדאגה, לא להם צרותינו' (עמ' 115), הטביע בה את ההכרה בחולשתה ואת הצורך הלא-מודע לזכות בחסותם.

אף שחציית הגבולות אל עבר הגויים הייתה לכאורה מרידה בחוק האב, מפני שהתבססה על הצטרפות למחנה האויב, היו בה גם יסודות של הליכה בדרכו שכן היא לא סתרה את התשתית האידאולוגית שלו – הכרה ביתרונו של כוח הזרוע. לפיכך החתירה האמתית תחת חוק האב היא הוקרת כוחם של השורדים⁹ – הכוח הנבנה באורח פרדוקסלי על גבי החולשה. רק לאחר שהבת מכירה ומוקירה כוח זה, היא מסוגלת לקרוא תיגר על עמדתו הבסיסית של אביה: 'כי החיים הם התקווה, אמר אבי, וכאן בית חוסר-התקווה' (עמ' 189), היא טוענת לעומתו.

נכונותה של הגיבורה לצאת נגד אביה היא המפתח לשינוי התודעתי שהנובלה מתארת. הפתרון לתסביך האדיפלי הוא פרדה מדמות האב ומעולם הערכים שלו, וזו תביא מאוחר יותר גם להשתחררות מתחליפיו בדמות גברים צעירים ומושכים,

8 בניגוד לפנינה שירב (1998: 139), המציגה את 'החזרה על דרך האם' כאפשרות חיובית, אני סבורה שהיא פותחת לפני הגיבורה דרך ללא מוצא; בראשיתה היא אמנם מאושרת, אבל בסופה היא חשה 'עייפה נופשים להורגים' (עמ' 100).

9 האם אינה שייכת לקבוצה זו מכיוון שהצטרפה לקהילה של בעלה, אם גם בהסתייגות רבה; כתוצאה מכך היא אינה מודל הזדהות חיובי בשביל הבת, הבורחת ממונטיפר ומפטר, שהיה לה כבעל.

שההתאהבות בהם משעבדת את הנערה ומונעת ממנה אוטונומיה ועצמאות. אבות רבים בסיפוריה של כהנא-כרמון אחראים במישרין או בעקיפין למצוקת בנותיהם, מכיוון שלא העניקו להן אמונה בכוחן, הכרה בערכן ומידה של עצמאות. הרעב של הבת לאהבה, להערכה ולהתייחסות בולט בסיפורים 'נעימה ששון כותבת שירים' ו'הינומה'. בין שמדובר באב חולה, כמו אביה של נעימה ששון, באב נוטש ומתעלם, כאביה של גיבורת 'הינומה', או באב מת, כמו בסיפור 'אחרי הנשף השנתי' – היעדרותו מחיי הבת עושה אותה טרף קל לגבר הצעיר שיקסים אותה וישבה את לבה. ואולם גם אביה המטפח של גיבורת הנובלה אינו נקי מאשמה, שכן הוא שחינך אותה להעריך את הכוח ולחוש נחותה לעומת בעלי הזרוע. האב לימד אותה לקבל מרצון את מעמד התלות והנחיתות, בלי שהייתה מודעת כלל לתהליך שעברה. כדי לשנות אפוא את גורלה, עליה למרוד בו, לצאת נגדו, לדחות את תורתו ולהעמיד מולה עמדה קוטבית.

כבני ישראל במצרים אנוכי

הבחירה בעבד-הכושי¹⁰ מבטאת את השינוי בעולם הערכים של קלרה: 'כל עוניו הקורץ לי ממרתף-העולם כיהלומים' (עמ' 181), הוא המושך אותה – לדבריה. וההסבר לבחירה תמוהה זו מובא באמצעות אנלוגיה בינה ובין משה התינוק: 'כנער משה הייתי בעיני, אשר בין הזהב לגחלים שלח ידו אל הגחלים' (182). על פי האגדה (שמ"ד א'), הצילה בחירתו של משה בגחלים את חייו, שכן היא שכנעה את פרעה שהילד ששלח את ידו אל כתרו אינו מבחין בין טוב לרע. באמצעות אנלוגיה זו קלרה רומזת על משמעותה הסמויה של בחירה פרדוקסלית זו, שנראית כטעות ברורה, אבל בעצם היא בחירה בחיים.

דמותו של משה ממלאת תפקיד חשוב בתשתית המיתית של הנובלה, כלומר בסיפור הגלות והגאולה המהדהד בה. הגיבורה, הרואה עצמה במונטפיפר 'כבני ישראל במצרים' (עמ' 155), שואבת מן הסיפור המקראי את הכוח הנחוץ לה כדי לברוח משם. היא גם מזדהה עם משה, המנהיג הלאומי שחצה את הקווים פעמיים, כמוה: בן עבדים עברי שגדל בחצר פרעה ולמרות זאת בבגרותו חזר אל עמו כדי להוציא את אחיו מבית עבדים. ההשתייכות הכפולה של משה, שסייעה לו לזכות בכוח ובידע המצרי, תרמה לעיצובו כמנהיג; ובחירתו לשוב לעמו, חרף החינוך הזר שקיבל, העידה על מחויבות עמוקה מאוד כלפיו.

משה מסמן אפוא את המופת לחציית קווים גורלית, שמילאה תפקיד מרכזי בגאולת העם, וקלרה מזדהה עמו כדי להתמודד עם רגשי האשמה העזים עקב חבירתה לאויב. בניסיונה לטהר את עצמה מאשמת הבגידה בגלל אהבתה לפטר הגוי, היא מזדהה גם עם דמות נשית שחצתה את הקווים בהקשר ארוטי – דמותה של אסתר המלכה. 'כמו

10 הקישור בין דמותו של עבד-הכושי ובין המיתוס המקראי של היציאה מעבדות לחירות מזכיר אסוציאטיבית את המקום החשוב שהיה למיתוס זה בעולמם של עבדים שחורים בארצות הברית.

הסוד ההופך חלש לגיבור

אסתר את חדרי-אחשוורוש נדמיתי לי אז. מנסה להגדיל ולהאדיר, כעושה-בקודש, לשם שמייים' (עמ' 113). דבריה משווים לסיפור אהבתה האסורה הילה של שליחות לאומית דתית. עם זאת אין להתעלם מן העובדה המכרעת שקלרה אינה חוזרת אל בני עמה ואינה רואה עצמה כמי שנועדה למלא שליחות לאומית.

דבר מסתורין יצוק כאן

המשיכה אל הזר היא שהביאה לידי המפנה הגורלי בחייה, ולכן קלרה מנסה לפענח את סודה בלי הרף: 'דבר הסוד היצוק. הוא בלבד אשר יטריד את מנוחת' (עמ' 86), היא טוענת. אביה הסביר לה את המסתורין של המשיכה אל הזר, 'את דבר-התעלומה היצוק', באמצעות אנלוגיה מן התחום המיני; לדבריו, 'גויים ויהודים, זה כמו גברים ונשים', כיוון שלכל צד יש 'דעות נחרצות' – 'גם על עצמו. גם על האחר' (עמ' 116). כלומר, ההיבדלות של בני הקבוצות אלה מאלה, המעוגנת גם בתפיסה סטראטיפית, היא מקור הסקרנות, המשיכה והתשוקה – בתחום המיני וביחסים עם בני הקבוצה-שכנגד. דבריו רומזים על היותה של המשיכה טבעית, שכן כל קבוצה זקוקה לאיכויות הנמצאות בקבוצה-שכנגד כדי להפרות את עצמה ולהתפתח. הצמיחה הפנימית מותנית אפוא בסיכוי להיות מופרה על ידי 'האחר'.

חציית הגבול נועדה לאפשר חדירה של יסודות זרים אל הגוף הקיבוצי באופן מבוקר, כדי לחזקו ולתרום להתחדשותו המתמדת, ויש לה בסיס טבעי, ביולוגי. מוטיב זה שב ומופיע בנובלה בעלילה משנית, המתארת את הצעת הנישואים של הרב צפניה לקלרה. לדבריו, 'לא יען אשה יפת-תואר את. ולא על כי גיורת הינך. היותך שניהם גם יחד, בזה העניין המיוחד, אשר הביאני לבקשך כי תהיי לאשה לי' (עמ' 84). אף כי קלרה דוחה גם את הצעתו וגם את הגדרתה כגיורת, אין בכך כדי למחות את הרושם שהכרזתו הסמכותית של הרב מותירה.

בדבריו מהדהד ההיתר המקראי לשאת שבויה 'יפת תאר' (דברים כא יא), וכן היחס החיובי כלפי הגיורת, שעזבה את עמה ואת מולדתה כדי לחבור אל העם היהודי. בספרה אהבת רות טוענת עתליה ברנר (1998), כי יחסו החיובי של המקרא אל הנשים הזרות, ובייחוד אל רות, אם הושלת של בית דוד, מקורו בבחירתן 'לשרת את האינטרסים של קהילתן המאומצת, המנוגדים לאלה של קהילת המוצא שלהן' (עמ' 57).

ואולם לא רק הרב צפניה מבקש את ידה של קלרה. קדם לו פטר הגוי, שהכיר בערכה של השבויה שלו והחליט לשאתה לאחר שחי עמה שנים רבות. יסוד של הימשכות אל הזרה קיים גם בהצעת הנישואים היחידה שהתממשה בנובלה – זו של אביגדור, אביה של קלרה. האם – בת לקהילה רחוקה מעבר-לים – חיה שנים רבות בין הגויים, שאחד מהם הציל אותה מטביעה, והגיעה לקהילת בעלה כאשר נפדתה 'במצוות פדיון-שבוים' (עמ' 82). אמה הייתה זרה ומעין גיורת אף היא.

הזרות יוצרת אפוא משיכה עזה, ואולם היא גם מביאה לידי מצוקה קשה. מצוקה נפשית קיצונית משדרת אמה של קלרה: 'לעולם זרה במקומותינו, לעולם לא מתעניינת [...] ואולי היה זה יאוש' (עמ' 82). ואילו קלרה עצמה נידונה לפיצול נפשי בשל חייה עם פטר: 'במחיצתם יהא עלי להיות אני נעדרת שם' (עמ' 101), היא מגדירה את מצבה במונטיפר. כלומר, חייה בקרב הגויים הביאו לידי כך שהיא נוכחת-נפקדת בעת ובעונה אחת. רק לאחר בריחתה ממונטיפר היא חשה כי ביכולתה לאחות את הקרע ולחוש אחדות: 'אנוכי אשר בקרון-הכפיל, מבקשת היתה לחדור פנימה, לבוא, רצינית ונוגה, סוף-סוף לשבת עמי' (עמ' 166). התגברותה על הפיצול הפנימי מומחשת באמצעות מטפורת הקרון הכפול.¹¹

לאיש אחר נהפכתי

הנובלה של כהנא-כרמון מתארת את היחסים בין הנשלטים לשולטים כמערכת דינמית ורצופת תמורות. לא רק קלרה משתנה עקב אילוצי החיים במונטיפר – 'כמו עכבר-השדה הנמלט אל חורו, ומותיר בידי שובו את המעטה-החיצוני של זנבו בלבד – הותרתי בידכם רק מעטה-חיצוני' (עמ' 150); גם פטר נעשה לאיש אחר בשל השפעתה.¹² היא שמרה על עולמה הפנימי באמצעות הפיצול, שסייע לה להעלים מעיני שוביה את היקר לה מכול; ואילו הוא נאלץ להכיר בצורך שלו ברגישויות שלה: 'איתך, לדברים היה גם טעם' (עמ' 146), הוא מתוודה באוזניה.

היא הלכה והתחזקה הודות לכישורי ההישרדות שפיתחה, שכן 'הוא אשר ידו על התחתונה היא תמיד הצד הלומד, והמכיר יותר טוב, את הליכות הצד-שכנגד' (עמ' 108), כהגדרתה. פטר, לעומת זה, נחלש במידה מסוימת שכן נעשה אנושי ומתחשב יותר בהשפעתה. השינויים המהותיים שחלו בהם הביאו לידי כך שהם נפרדו באופן בלתי צפוי מבחינתה של קלרה: 'הוא, אשר לא אחת את נחת-זרועו השביעיני, יצא מברך ומבורך' (עמ' 157), היא מציינת בפליאה. הסיבה לכך היא כנראה התמורה שחלה באישיותו, שהתבטאה ביכולתו לבטא מידה של רגש, ובנכונותו להכיר בתלותו בה.

יחסי הכוח בין גויים ליהודים, בין אדונים לעבדים ובין גברים לנשים אינם אפוא מערכת קבועה וסטטית, אלא תבנית פתוחה ומשתנה בהתאם לאיכויות האישיות של המשתתפים. ככל שהקשר ביניהם קרוב יותר, כך השפעתם אלה על אלה גוברת ומתעצם הסיכוי לתמורה רדיקלית. ההצטרפות אל 'האחר', הנראית לכאורה כבגידה, היא הדרך היעילה ביותר לכבוש אותו מבפנים, שכן החלחול ההדדי עקב הקרבה האינטימית טומן בחובו סיכונים, אך גם סיכויים. בסיפור זה היתרונות בחציית הגבול מודגשים בעיקר

11 הקרע מתבטא בדמות הכפילה המופיעה בפרק השמיני של הנובלה, והאיחוי הפנימי – בהצטרפות שתי הדמויות זו לזו: 'מבקשת היתה לחדור פנימה' (עמ' 166).

12 מעידה על כך הענקת הטבעת והזהובים טרם פְּרֻדָּתם.

הסוד ההופך חלש לגיבור

מבחינת הנשלטים, הנאלצים לעמוד בגללה במבחן הישרדות נורא, אבל בזכותו הם מתחזקים מאוד וזוכים בעצמאות. הנובלה 'ממראות גשר הברווז הירוק' נחתמת ביציאתה של קלרה מעבדות לחירות, כלומר בשיאו של התהליך שבו היא מתודעת אל כוחה ואל יכולתה להיות עצמאית לחלוטין.¹³

אישה לבדה

הגיבורה, המחליטה בסוף הסיפור להתייבב מול העולם כ'אשה לבדה' (עמ' 192), מכירה בכך שרק הבדידות המוחלטת מאפשרת לה להגשים את חזון ההצטיינות שלה. קודם לכן היא השליכה חזון זה על שתי קבוצות – קבוצת הפרשים השחורים וקבוצת האחוה של השורדים – כאשר תיארה אותן כ'עם לבדד ישכון' (עמ' 61, 176), ורק בסוף התהליך היא מבינה ששגתה באשליות כשקיוותה להגשים חזון זה על ידי הצטרפות לאחת משתי קבוצות אלה. הנובלה נפתחת ונחתמת באזהרה מפני אשליות: 'יש אשר דבר או מאורע, יגיעו לעיניי הרואות בצורה טועה. אז תהיה זאת האשליה. הלא באשליה את שוגה אמר אבי' (עמ' 188); אבל הבת מבינה זאת רק לאחר ששילמה את מלוא המחיר על טעויותיה.

אשליות אלה נוצרו בשל נטייתה של קלרה לשגות בדמיונות; היא מודעת למחיר ששילם דון קישוט, ש'כל הרעות באו עליו בשל ספרי-העלילה, אשר מסכו רוח-עיוועים בקירבו' (עמ' 120), על נטייתו לשגות בדמיונות. אבל היא עצמה אינה יכולה להתפכח בקלות מן האשליות, ומן הפנטזיה על הצטרפות המאושרת לפרשים השחורים היא נפרדת רק לאחר שזו התנפצה באכזריות בחיים של השפלה ועינויים במונטיפר. ורק לאחר התנערותו של עבד-הכושי מכל מחויבות כלפיה, היא נאלצת להשלים עם הפרדה מחלום האחוה שרקמה סביבו.

באופן פרדוקסלי ההינתקות מן הקהילה היהודית היא גם תוצאה של שני האירועים המכריעים בחייה של הגיבורה. הוויתור הכפול על ההשתייכות – גם אל קבוצת המוצא וגם אל הקבוצה-שכנגד – מבטא נכונות לבדידות מרצון, שמקרינה הרבה כוח. לאמתו של דבר, בהכרה שהבדידות היא תנאי למימוש החירות ניתן לראות את פסגת התהליך של היציאה מעבדות לחירות, שסביבו נרקמת הנובלה 'ממראות גשר הברווז הירוק'.
נובלה תהליך זה מעוצב באמצעות מוטיב המעוף, המתקשר אסוציאטיבית אל

13 מות האב, כלומר ההשתחררות מן הקשר האדיפלי, היה התנאי הכרחי להתהוות התהליך האמור בחייה של הבת – תהליך חציית הגבול והחיים בעולמם של הגויים. מעניין לציין את התפקיד הדומה שיש לדמות האב בסרטו של אורסון ולס מגע של רשע, שבו באבא רואה את 'ההפרעה למהלך הדברים שמתוכה צומח הסיפור', כי 'נישואי התערובת מתאפשרים באמצעות המוות הזה ובעת ובעונה אחת גם מושעים על-ידו' (באבא 1994: 147). הגדרה זו של העלילה יפה גם לנובלה של כהנא-כרמון, ויש בה עוד הסבר לבחירתי לקרוא אותה כטקסט פוסט-קולוניאלי.

מימוש החופש. היצירה משופעת במשלים שנוגעים לעולמם של בני הכנף.¹⁴ העבדות והשבי מזוהים כגורמים לשכחת 'טעם המעוף' (עמ' 155), ואילו תשוקת החירות מתבטאת בכך ש'הכנפיים הקצוצות שרו, שרו' (עמ' 156). כאשר קלרה משלה את עצמה כי התגברה על כל המגבלות, היא חשה 'במקום נעליים כנפי-ציפורים לכפות-רגלי' (עמ' 176). אבל בחתימת הסיפור מתבטאת התפכחותה במילים: 'במקום כנפי-ציפורים לכפות רגלי, לפתע צומחות היו לי נעליים' (עמ' 191).

החלטתה להמיר את תשוקת המעוף הרומנטית בהתייצבות אמיצה על הקרקע, כאשר הנעליים מסמנות את האחיזה האיתנה במציאות, היא התפנית החשובה ביותר בסיפור. תפנית זו פירושה נכונות לשאת בעול הכבד של האחריות האישית, מתוך ויתור על שיכרון הכוח שמקורו בכל השתייכות לקבוצה. ספק אם קלרה מכירה בכך שהנוסחה שבאמצעותה ביטאה את כמיהותיה נוצרה משורש נשמתה, ולא התאימה לאף אחת משתי הקבוצות שלהן ייחסה אותה.¹⁵ ספק אם היא הבינה כי אותה 'כת סגורה, עילאה, עוברת לפני המחנה, עם לבדד ישכון, אנשי-חלוץ כובשים' (עמ' 176), היא לאמתו של דבר כת של אישה אחת, שלה עצמה. רעיון הבחירה הלאומי עובר תמורה קיצונית כאשר הוא נעשה בסיס של תחושת שליחות אישית, ואולי אף אמנותית. כיסופיה למלא תפקיד של מנהיגה רוחנית בעלת ייעוד דתי אינם מגיעים בנובלה לידי מימוש. היא מודעת שחזונה הרקיע שחקים: 'ממיגדלים באספמיה יותר ויותר נועזים [...] היו הדמיונות קורמים עור-וגידים, כמו אין לפני דבר בלתי-אפשרי. וכמו אין לפני דרך אחרת, ראשי-וורובי, בדבקות, בכך ורק בכך היו מעייני כל הימים' (עמ' 111). החזרה אל המציאות קשה לה ביותר ועם זאת חיונית לחלוטין.

נפש גדולה היא אנדרוגינוס

בנובלה 'ממראות גשר הברווז הירוק' ניתן לראות משל פמיניסטי, שמצדיק את חציית הקווים של אישה אל העולם הגברי. האישה המצטרפת אליו וסופגת את עצמתו בלי לוותר על ערכיה רוכשת לה יכולת יצירה מועצמת. כהנא-כרמון מתמקדת בהעצמה הנשית בעיקר מבחינת אפשרויות היצירה והסיכוי למלא תפקיד ראשון במעלה מן הבחינה הרוחנית. בסיפור ניתן לראות אפוא את השפעתו של החזון האנדרוגיני של הנפש היוצרת שניסחה וירג'יניה וולף כבר בשנת 1929 במסתה **חדר משלך**:

14 הכולט שבהם מופיע בשמה של הנובלה ובחזרה על מוטיב הברווזים במהלכה, והוא קשור למעוף כביטוי החירות. הדימוי 'חופשי כציפור' חוזר הן ביחס לפרשים השחורים והן ביחס לעבד-הכוש. נוסף על אלה נזכרים בנובלה גולי הקוקייה, האווז והזמיר, שחיהם השתבשו בשל זיהוי שגוי של קבוצת השייך הטבעית שלהם (האם). הרהוריה של הגיבורה על גורלם של גולים אלו עולים בהקשר של חידת תשוקתה שלה לחצות את הקווים.

15 באמצעות מונחיו של באבא (1994: 155) ניתן להגדיר זאת כהשלכה, שהיא אחד הגורמים החשובים בסטראוטיפים הקולוניאליים.

הסוד ההופך חלש לגיבור

בכל אחד מאיתנו שני כוחות מושלים בכיפה, אחד זיכרי ואחד ניקבי [...] המצב התקין והנחוץ הוא זה שבו השניים דרים בכפיפה אחת, משתפים פעולה מבחינה רוחנית. אם גם האחד הוא גבר, בכל-זאת החלק הנשי של המוח הכרח שתהיה לו השפעה; ואשר גם היא הכרח שיהיה לה שיח-ושיג עם הגבר שבה. אולי לזאת התכוון קולרידג' כשאמר כי נפש גדולה היא אנדרוגינוס (וולף 1981: 110).

וירג'יניה וולף רומזת על מצב הכרחי של הנפש היוצרת, שמקורו במיזוג של הכוח הזכרי עם הכוח הנקבי כדי ליצור הפריה רוחנית, ואולם במסה היא אינה מתארת כיצד נוצרת אותה נפש גדולה 'זוהרת ובלתי-מחולקת' [...] הנפש האנדרוגינוסית, הגברית-הנשיית', כנפשו של שקספיר. כהנא-כרמון מתארת את חציית הקווים כאחת הצורות המאפשרות את אותה הפריה רוחנית, שנוצרת באמצעות חלחול של יסודות גבריים אל הנפש של האישה הנאבקת על קיומה בעולם גברי.

ואכן, עבד-הכושי רואה בקלרה אישה נבונה 'אבל שלא כדרך תבונת-הנשים. גם בודדה. גם אשה-התמודדות' (עמ' 169). דבריו מעידים על השינוי שחל בה בשנים שחיה במונטיפיר: היסוד הגברי שבה התחזק וסייע לה לעמוד על דעתה, בלי להירתע מן הכרוך בכך. המטפורה 'אשה-התמודדות' מציינת את ההעצמה מרחיקת הלכת שהתרחשה בעולמה, שהתבטאה בהתחזקותו של היסוד האקטיבי באישיותה ובמידה הרבה של האסרטיביות המאפיינת אותה.

עבד-הכושי מיטיב להבחין בחוסן הנפשי של הגיבורה, ומכנה אותה 'אשה-ברדלס', חוקרת במופלא' (עמ' 189). דבריו מלמדים על השינוי שחל בה בהשפעתו של פטר; הוא, שהיה 'חי-טורף' ו'לביא' (עמ' 100), מסך בדמה את העצמה של חיות הטרף הפראיות ועשה אותה לברדלס. ואולם היא הצליחה להשתמש בעצמה הפנימית שלה באופן שונה לגמרי ממנו: הוא משתמש בכוחו כדי לשלוט בסובבים אותו, ואולם היא מפענחת את הלא-נודע בתחום הרוחני המיסטי.

החזון האנדרוגיני של כהנא-כרמון פותח לפני האישה את הטווח הרחב ביותר של החוויה האנושית. הגיבורה שלה אינה נעשית מושכת פחות בעיני הגברים כאשר היא נעשית עצמאית ובלתי תלויה בהם. נהפוך הוא. דווקא בשיאו של תהליך ההינתקות מפטר קלרה זוכה להצהרת האהבה שאליה נכספה שנים רבות כל כך; וגם הצעת הנישואים שלו מופנית אל אישה שאיננה תלויה בו עוד.

בנובלה 'ממראות גשר הברווז הירוק' מוצגת ההעצמה הנשית באמצעות מסלול חווייתי מורכב. כהנא-כרמון יוצרת מודל אוניברסלי להעצמת נשים על בסיסה של תבנית יהודית, ויחסי הכוח בין נשים לגברים מוארים באור חדש כאשר הם מוצגים בהקבלה ליחסים בין יהודים לגויים באירופה, ובין עבדים שחורים לאדונייהם הלבנים. תהודה עמוקה וחשובה מעניקה לנובלה פרשת יציאת מצרים ובעיקר ההקבלה בין דמותה של הגיבורה לדמותו של משה במקרא. הנובלה מתארת כיצד נשים עשויות להיגאל ממצב העבדות ולזכות בחירות ובעצמאות הודות לשינוי פנימי שמוביל אל טרנספורמציה

תודעתית. שינוי זה מתרחש בשל הכרתן בעובדה שמצב ההשפלה שלהן הוא תוצאה של נפילה בשבי והתאהבות בשובה, ולאחר מכן הכרה ביכולתן לנצל את השבי המטפורי כדי ללמוד את דרכי 'האויב', להתחזק מכוחו ובהזדמנות הראשונה לברוח מפניו. עם זאת, הנובלה איננה מתארת מהלך קולקטיבי, אלא מסלול פרטי. כל אישה חייבת לעבור לבדה את תהליך ההשתחררות הפנימי מן האידיאולוגיה הדכאנית. אין מדובר בידע שניתן להעביר, אלא בחוויה אינטימית שנקנית בייסורים קשים. המשל הפמיניסטי של כהנא-כרמון כתוב כסיפור אהבה מכיוון שהוא מכיר במרכיב של יחסי עבד-אדון החודר אל חוויה אינטימית זו ומנציח את הנחיתות הנשית. המשוררת רחל הסתפקה בתהייה על פשר הכניעה הנשית – על אותו 'מבט מסור ועגום' של כלב, של עבד נבון', וכן על המסתורין של אותו 'כוסף סתום' לנשק את יד האדון' – בשירה 'אישה', ואילו כהנא-כרמון מנסה לחדור אל התשתית של תחושות אלה, המשעבדות את האישה לגבר האהוב. באומץ ובנחישות היא משרטטת את נתיב ההעצמה הנשית של בת מסורה ואוהבת שהולכת ומתרחקת מעולמו של אביה וממורשתו, כדי להיחלץ מן השבי הפנימי ולזכות בחירות ובעצמאות.

רשימת מקורות

- באבא, הומי ק', 1994. 'הבדל, אפליה ושיח פוסט קולוניאלי', תיאוריה וביקורת, 5, עמ' 144-157.
- בויאריין, דניאל ויונתן בויאריין, 1994. 'אין מולדת לישראל: על המקום של היהודים', תיאוריה וביקורת, 5, עמ' 79-103.
- ברנר, עתליה, 1988. אהבת רות, ספריית פועלים והקיבוץ המאוחד, תל אביב. וולף, וירג'יניה, 1981 [1929]. חדר משלך, שוקן, תל אביב. וולף, וירג'יניה, 1985 [1938]. שלוש גינאות, שוקן, תל אביב.
- חבר, חנן ועדי אופיר, 1994. 'הומי ק' באבא: תיאוריה על חבל דק', תיאוריה וביקורת, 5, עמ' 141-143.
- כהן, טובה, 1996. 'בתוך התרבות ומחוצה לה', סדן – מחקרים בספרות עברית, ב, עמ' 69-110.
- כהנא-כרמון, עמליה, 1966. בכפיפה אחת, ספריית פועלים, תל אביב. כהנא-כרמון, עמליה, 1984א. למעלה במונטיפר, הקיבוץ המאוחד / ספרי סימן קריאה, תל אביב.
- כהנא-כרמון, עמליה, 1984ב. 'להיות אשה סופרת', ידיעות אחרונות, 1984. 13.4.
- כהנא-כרמון, עמליה, 1985. 'להתבזבז על הצדדי', ידיעות אחרונות, 1985. 15.9.
- כהנא-כרמון, עמליה, 1988. 'היא כותבת די נחמד, אבל על שבירתיים', ידיעות אחרונות, 1988. 4.2.

הסוד ההופך חלש לגיבור

- כהנא-כרמון, עמליה, 1989. 'שירת העטלפים', מאזנים, 4-3, עמ' 3-7.
כהנא-כרמון, עמליה, 1996. כאן נגור, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
רתוק, לילי, 1986. עמליה כהנא-כרמון: מונוגרפיה, ספריית פועלים, תל אביב.
רתוק, לילי (עורכת), 1994. הקול האחר: סיפורת נשים עברית, הקיבוץ המאוחד / ספרי
סימן קריאה, תל אביב.
רתוק, לילי, 1994. 'הסירוב לדבר ממקומו של "האחר"', תיאוריה וביקורת, 5,
עמ' 168-177.
שירב, פנינה, 1998. כתיבה לא תמה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.

Jay, Martin, 1993. *Downcast Eyes: The Denigration of Vision in Twentieth-Century French Thought*, University Of California Press, Berkley.

Fanon, Franz, 1970. *A Dying Colonialism* (translated from the French by Aakon Chevalier), Penguin Books, Middlesex.